

سیر تحول فضاهای معماری حرم امام رضا (ع) در دوران تیموری و صفوی

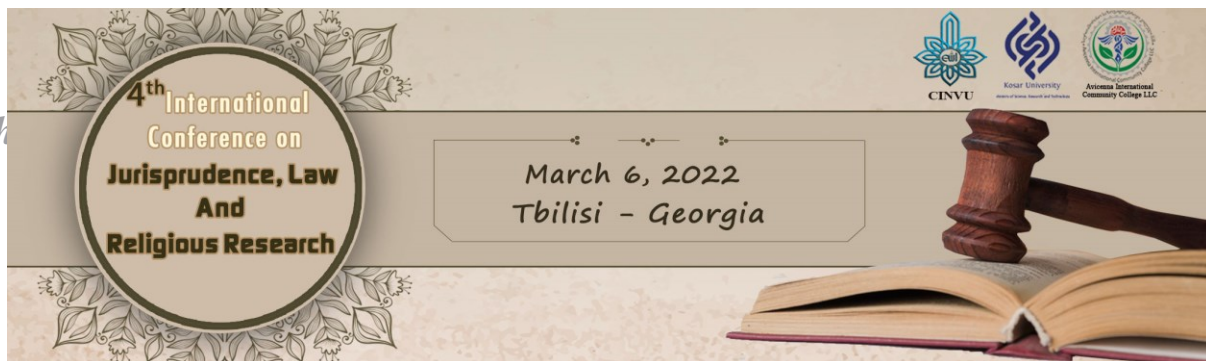
الناز شفیعی سرارودی^۱ نگین هوشمند زاده^۲ محمد علی کاظم زاده رائف^۳ صبا میردریکوندی^۴

- ۱- دانشجوی کارشناسی معماری مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، اهواز، ایران
- ۲- دانشجوی کارشناسی معماری داخلی مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، اهواز، ایران
- ۳- عضو هیات علمی گروه آموزشی مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، اهواز، ایران
- ۴- مدرس مدعو گروه معماری مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، اهواز، ایران

چکیده

مجموعه حرم مطهر رضوی در مشهد در زمره ارسن هایی است که غالباً در دو دوره تیموری و صفوی توسعه و گسترش کالبدی داشته است. پس از شهادت امام رضا(ع)، پیکر مطهر وی را در بقعه هارون الرشید در نزدیکی طوس به خاک سپردند و پس از آن آبادانی ها و گسترش هایی در ابتدا توسط دوستان امام در آن محل صورت گرفت و در دوره های مختلف در این مجموعه کارهای عمرانی و گسترش های فراوانی انجام شد. این مجموعه، در برگرفته انواع هنر های مرتبط با معماری می باشد که یادگار هنرمندان برجسته ایرانی در ادوار گوناگون می باشد. در این نوشتار سعی شده ضمن بررسی چگونگی خلق و گسترش مجموعه حرم رضوی مشهد در طول تاریخ، تغییر و تحولات کالبدی آن در دوره تیموری و صفوی مورد تحلیل قرار گیرد. در این پژوهش از شیوه ی تحقیق توصیفی تحلیلی بهره گرفته شده که با استفاده از منابع کتابخانه ای و وبسایت های علمی پژوهشی و نشریه های مرتبط با موضوع انجام گردیده است.

واژگان کلیدی: حرم امام رضا(ع)، سبک آذری، سبک اصفهانی، دوره تیموری، دوره صفوی

۱. مقدمه

هنر در ایران زمین دارای سابقه کهن می باشد به گونه ای که در قبل و بعد از اسلام همواره دارای جایگاه ویژه ای بوده است. مرور در ابنیه به جا مانده از اعصار کهن این مرز و بوم گویای این حقیقت است. (خزاعی و همکاران) حرم مطهر به عنوان یکی از برجسته ترین بناهای مذهبی و تاریخی، نماد و جلوه ای از معماری ایرانی اسلامی به شمار می رود که بهترین و باشکوه ترین هنرهای اسلامی را در خود جای داده است. (جهانی ثانی؛ فرکیش، ۱۳۹۹) در بارگاه ملکوتی حرم امام رضا علیه السلام جایگاه که محفل فرشتگان و خزانه رحمت و برکت ایران زمین است در مکانی که قدسیان نظاره گر ارتباط معنوی دلدادگان با شمس الشموس سالمند همه جا نشان از هنر است و همه جا رنگ و بوی معنویت دارد. در عصر غزنویان با وجود سلاطین متعصب این سلسله حضور در خیل مشتاقان بقعه مبارک بسیار چشم گیر بود و مردم گروه گروه و دسته دسته به زیارت مرقد امام می شتافتند. برپایی بنای موجود در آغاز قرن ششم هجری به امر سلطان سنجر سلجوقی و توسط وزیر اشرف الدین قمی و مساعدت گروهی دیگر ادامه داشت. در اصل سامانیان، دیالمه، غزنویان سلجوقیان، خوارزمشاهیان، تیموریان، صفویه، افشاریه، قاجاریه و پهلوی، حاکمان هر دوره برخی به تعمیر و تزئین حرم مطهر پرداخته و بعضی با احداث بنای در حوزه حرم آثار خود را به جا گذاشته و ارادت خود را به آن حضرت نشان دادند. به دلیل ساخت و توسعه صحن عتیق در دوره تیموری و صفوی ساختار معماری آن نیز بر پایه دو سبک آذری و اصفهانی است. بنابراین ویژگی های دو سبک فوق در ساختار آن مشهود بوده که مهم ترین آن سبک آذری است. (جباری؛ رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۵)

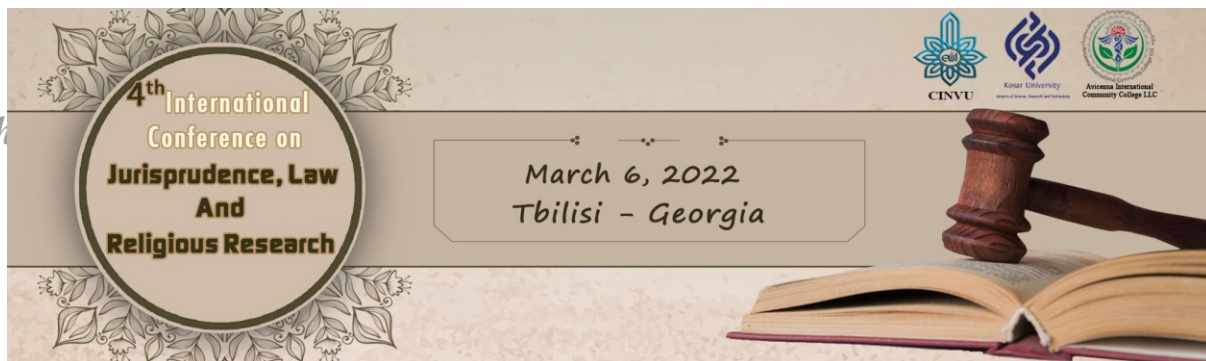
سؤال تحقیق:

تغییرات و توسعه کالبدی فضاهای باز و بسته معماری حرم امام رضا(ع) در دوران تیموری و صفویه چگونه بوده است؟

۲. پیدایش و توسعه معماری حرم امام رضا(ع) از قرون اولیه هجری قمری تا پایان دوران ایلخانان

حرم امام رضا(ع) یکی از بزرگترین و باشکوه ترین زیارت گاه های جهان است و در دل شهری ساخته شده که همه مردم آن شیعه هستند. (معماریان، ۱۳۳۹) درباره پیشینه تاریخی آن باید گفت مأمون در سال ۲۰۱ ه.ق. حضرت علی بن موسی الرضا (ع) را از مدینه به خراسان آورد. زمانی که حضرت به طوس رسید. مأمون با خوراندن سم او را در سال ۲۰۳ ه.ق. به شهادت رساند. مأمون حضرت را در روستای سناباد دفن کرد. بیشتر سفرنامه ها و منابع تاریخی تا قرن چهارم هجری منطقه ای را که حضرت رضا (ع) در آن دفن شده اند طوس می نامیدند. (عبداللهی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶)

از جمله قدیمی ترین منابعی که در آن به موجودیت یافتن مرقد علی بن موسی الرضا در شهر طوس اشاره شده، کتاب "البلدان" ابن ابی یعقوب می باشد که در حدود سال ۲۶۶ هجری قمری تألیف شده است. مؤلف در این کتاب، طوس را نوقان قید کرده و چنین نوشته است "از جمله شهرستان ها و مضافات نیشابور، طوس است و نیز وفات رضا علی بن موسی

بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین علیه السلام آنجا روی داد و شهر بزرگ طوس را نوقان گویند. از دیگر کتب تاریخی و ادبی معتبر، که به مثابه یکی از مهم ترین منابع تاریخ معماری، به ذکر مکان پیدایش مرقد امام پرداخته شده و در به دست آوردن تصویری از وضعیت کالبدی حرم مؤثر و مفید بوده اند، می توان با رعایت سیر تاریخی و ترتیب زمانی؛ به موارد ذیل اشاره نمود.

الف) کتاب صورت الارض که در حدود سال ۳۳۱ هجری قمری توسط ابن حوقل جغرافی دان قرن چهارم تألیف شده است.

ب) کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم که ابن البشار مقدسی جهانگرد و جغرافی نویس قرن چهارم تألیف و در آن اشاره به سفر خود به خراسان در سال ۳۷۵ هجری قمری نموده است. وی شهری که مرقد امام رضا علیه السلام در آن واقع بود را طوس می خواند و آن را دارای حصار، خانه ها و بازار ذکر می کند.

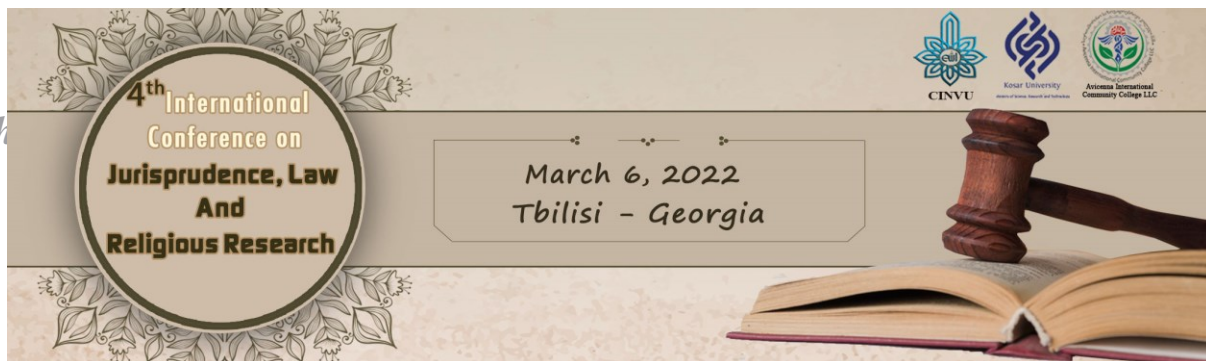
ج) کتاب تاریخ بیهقی، اثر ابوالفضل بیهقی که در حدود سال ۴۵۰ هجری تألیف شده است و در آن به تربت امام رضا علیه السلام در نوقان در نزدیکی طوس و همچنین مسجد واقع در آنجا در سال ۴۳۱ ه.ق اشاره شده است.

د) سفرنامه ابن بطوطه نیز کتابی است که در آن نگارنده با اشاره به سفر خود در سال ۷۳۴ هجری قمری به مرقد مطهر رضوی، به ذکر وضعیت و کیفیت فضایی این مکان پرداخته است.

ه) کتاب نزهت القلوب اثر حمدالله مستوفی (متوفی به سال ۷۴۰ هجری قمری) که ضمن اشاره به وجود مزار مطهر امام رضا علیه السلام در سناباد طوس، این مکان را با نام "مشهد الرضا" قید کرده است. (صدری کیا، ۱۳۹۴)

۲-۱. شناخت تاریخی مشخصات مکان اولیه

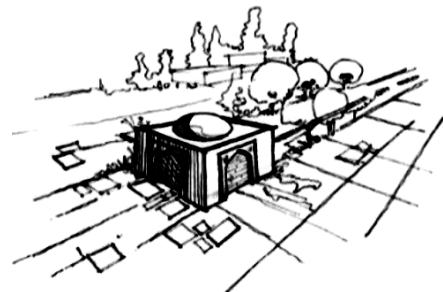
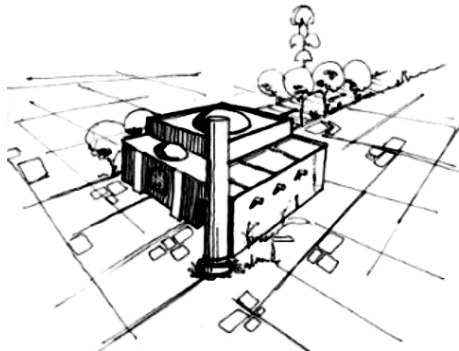
از مطالعه منابع مکتوب تاریخی چنین بر می آید که پس از شهادت امام رضا علیه السلام، ایشان را در باغی که متعلق به حمید بن قحطبه والی خراسان بود، به خاک سپردند. این باغ یکی از باغات مهم قریه سناباد و بسیار سرسبز بوده و همچنین عمارتی درون آن بر پا بود. (صدری کیا و بمانیان، ۱۳۹۴) و منشأ اولیه و عامل اصلی پیدایش شهر مشهد و توسعه و عظمت آن گردیده است، به طوری که با ساکن شدن تدریجی شیعیان در اطراف حرم آن حضرت، این شهر نیز توسعه و گسترش یافته و به شهر مقدس "مشهد الرضا" معروف شده است. (صدری کیا، ۱۳۹۴) برخی معتقدند که سابقه این عمارت به دوران پیش از اسلام بر می گشت و احتمالاً در دوران ساسانیان مقرر فرمانروایان و مرزبانان بوده است. این باغ که در آن زمان نیز قدمت زیادی داشته و عمارتی هم درون آن باقی بود، در سده دوم هجری دارالاماره خراسان و مقرر فرمانروایی حمید بن قحطبه والی عباسیان در خراسان شد. پس از مرگ هارون الرشید در سال ۱۹۳ هجری، این باغ و عمارت درون آن مدفون او گردید. برخی منابع محل خاکسپاری هارون الرشید را در داخل تالار بزرگی در کاخ که گنبد کوتاهی نیز داشته، قید کرده اند. (صدری کیا و بمانیان، ۱۳۹۴)

پس از مرگ هارون و به خلافت رسیدن مأمون، در سال ۲۰۱ هجری قمری امام رضا علیه السلام (ع) به اجبار به خراسان آورده شد (صدری کیا و بمانیان، ۱۳۹۴). پس از رسیدن حضرت به سناباد ایشان به کاخ حمید بن قحطبه طایبی وارد شدند و در آنجا فرمودند: «من در این موضع مدفون شوم و به زودی حق تعالی این موضع را محل تردد شیعه و اهل محبت من قرار دهد» (عبداللهی و همکاران، ۱۳۹۹) بدین ترتیب با شهادت امام رضا (ع) و مدفون گشتن آن حضرت در مکان مذکور، عمارتی که پیش تر مدفن خلیفه عباسی و دارالاماره خراسان و مقر فرمانروایی بود؛ از این پس تبدیل به حریمی قدسی و قبله و ملجأ دوستداران اهل بیت (ع) گردید. (صدری کیا و بمانیان، ۱۳۹۴) با شکل گیری و پیدایش نخستین کالبد حرم مطهر رضوی و افزایش تدریجی جمعیت زائران و مجاوران آن حضرت، زیرساخت ها و عناصر شهری نظیر حصار، بازار و مناطق مسکونی نیز کم کم در این مکان پدید آمد. (صدری کیا، ۱۳۹۴)

لازم به توضیح است که تاریخ دانان و جغرافی نویسان متعددی، در قرون مختلف به ذکر و توصیف مرقد حضرت ثامن الائمه (ع) در این مکان و در جنب قبر هارون الرشید پرداخته اند (صدری کیا و بمانیان، ۱۳۹۴)

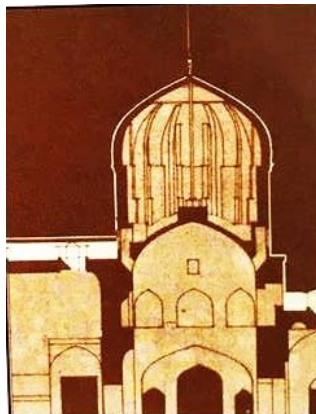
افزایش جمعیت زائران و مجاوران به عنوان یکی از اصلی ترین عوامل و دلایل توسعه مجموعه در این دوران مطرح می باشد. با مطالعه و استناد به متون و منابع مکتوب می توان دریافت که تا پیش از قرن نهم هجری قمری، عمده ساخت و سازها و توسعه ها، توسط شیعیان و دوستداران امام رضا علیه السلام انجام شده است. در نتیجه در این دوران، توسعه، در مقیاس کلان صورت پذیرفته و ترمیم، تکمیل و تزئین ابنیه موجود و یا احداث برخی بناها در مجاورت حرم، توسط عامه مردم ارادتمند، و گاهی نیز توسط برخی کارگزاران، دبیران و وزیران حکومتی، از روی ارادت و اعتقاد، و یا تدبیر انجام گرفته است. توسعه کالبدی مجموعه تا قرن نهم هجری مشتمل بر بناهای؛ مسجد بالاسر، سقاخانه و برخی مکان های عبادی نظیر دارالحفاظ می شد که همزمان با گسترش بقعه اصلی و متصل و متناسب با ابعاد آن و با تکیه بر امکانات و تکنولوژی های در دسترس صورت پذیرفته است. اهتمام به تزئین و آراستگی بنا، همزمان با گسترش کالبدی آن، با انجام تزئیناتی همچون کاشی کاری های نفیس، کتیبه ها و محراب ها، بر ظرافت و شکوهمندی مجموعه در این دوران افزوده است. همچنین احداث گنبد بر فراز بقعه منوره و ساخت نخستین مناره در سمت شمالی آن، بیانگر نحوه بهره گیری از عناصر نشانه ای معماری می باشد که، سبب شاخص شدن هرچه بیشتر این مکان مقدس شده است (صدری کیا، ۱۳۹۴)

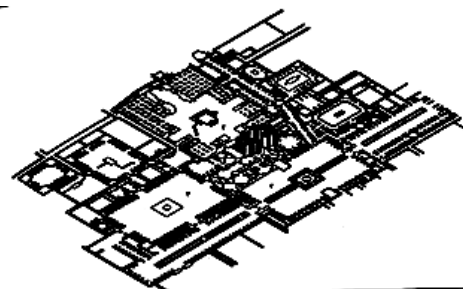
تصویر ۲: بازنمایی حرم در قرن پنجم (عبداللہی و همکاران، ۱۳۹۹)

تصویر ۱: بازنمایی حرم در قرن سوم (عبداللہی و همکاران، ۱۳۹۹)

در دوران غزنویان، سبکتکین پدر محمود غزنوی، برای خوشایندی خلیفه بغداد، آرامگاه امام را ویران کرد. سپس سلطان محمود دریافت که باید به شیوه ای بر این مردم فرمانروایی کند. برای همین بر آن شد که کار بسیار ناشایست پدرش را جبران کند و ساختمان را بازسازی کرد. کهن ترین بخش ساختمان، مربوط به همین زمان است که بر شالوده ساختمان کهن تر ساخته شده است. از آن پس پیوسته به اهمیت آن ساختمان افزوده شد تا سرانجام به وضع کنونی رسیده است. نخست یک گنبد خانه بر سرگور ساخته شد. گنبدخانه ای که از چهارسو باز بود. چنین گنبد هایی معمولاً درست بر روی مرقد نمی ساختند، بلکه مرقد در سردابه و زیر زمین جای داشته و گنبد بر روی زمین یا در کنار مرقد ساخته می شده است و نه روی آن. گنبد خانه را برای خواندن قرآن و نماز می ساختند. برای همین در نوشته های کهن به جای حرم امام رضا آن را مسجد الرضا نامیده اند. (معماریان، ۱۳۳۹) در دوره غزنویان، حدود سال ۴۲۵-۴۳۰ مسجد بالاسر ساخته می شود و به حرم متصل می گردد. (کاویانی فریز و همکاران، ۱۳۹۶) این مسجد با آن محراب زیبایش در اثر دگرگونی هایی که در حرم به وجود آمده از میان رفت. تا سده هشتم حرم امام تنها همان گنبد خانه بود و ساختمانی پیرامون آن نبود. سپس رواق هایی بدان افزوده شد. (معماریان، ۱۳۳۹) در زمان سلجوقیان و بویژه سلطان سنجر، گنبد اصلی مرقد ساخته شد. سلجوقیان با آن که روابط خوبی با شیعیان نداشتند ولی به امامان احترام می گذاشتند. (معماریان، ۱۳۳۹) در دوره سلجوقیان، مرمت های بسیاری در حرم صورت می گیرد. ایلخانانی همچون غازان خان اولین گنبد حرم مطهر را ساخته که در زمان سلطان محمد اولجایتو برای اولین بار گنبد، کاشی کاری می شود. (کاویانی فریز و همکاران، ۱۳۹۶) آن گنبد به شیوه رازی ساخته شده بود که سپس جای خود را به گنبدی داد که اکنون هم هست و روکش طلا دارد. (معماریان، ۱۳۳۹) پس از آن هنرمندان بزرگی به آرایه بندی درون گنبد پرداختند. برخی از آن ها خانواده هایی شیعه و کاشی کار اهل کاشان و نطنز بودند؛ مانند محمد بن طاهر و علی بن ابی زید که گنبد را در سده هفتم آذین کردند و محراب هایی با کاشی های برجسته با لعاب فلزی ساختند که لعاب آن رنگ نبود بلکه مس، روی، طلا، نقره، شنگرف و لاجورد بود و آن را به گونه عریان می ساختند. (معماریان، ۱۳۳۹)

تصویر ۴: مقطع ترسیمی از گنبد مطهر همراه با دیوار می دهد. (معماریان، ۱۳۳۹)

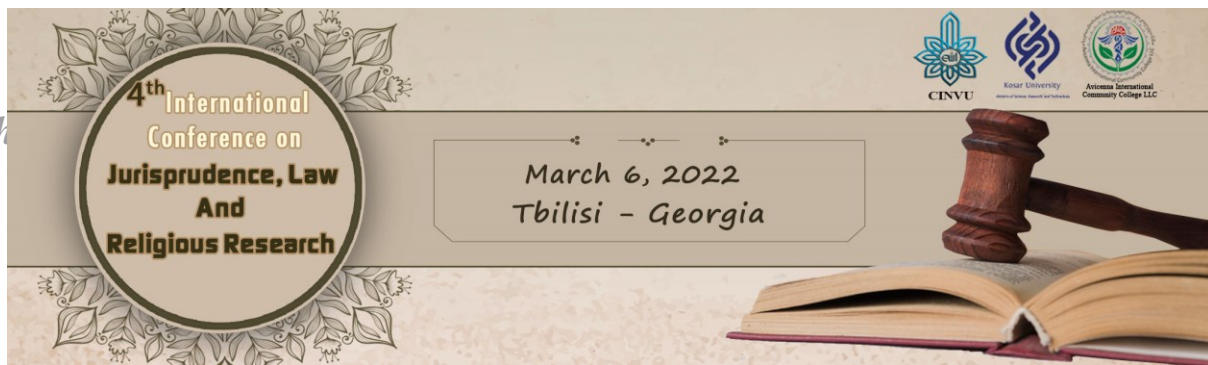

تصویر ۳: بارگاه امام رضا دوره نخست شکل گیری نشان خشخاشی و... اجرای گنبد: دوره ایلخانی (زمرشیدی، ۱۳۱۸)

۳. توسعه ابنیه عبادی و فضاهای باز حرم امام رضا(ع) در عصر تیموری

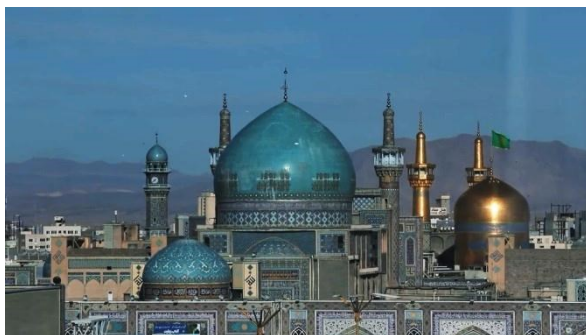
قرن نهم هجری قمری همزمان با حکمرانی تیموریان در ایران بوده و شاید بتوان این دوره را یکی از مهم‌ترین ادوار تکامل و آغاز توسعه عظیم مجموعه حرم در تاریخ تحول آن به شمار آورد. به طور کلی دوره تیموریان و بخصوص از اواسط آن که همزمان با حکومت شاهرخ تیموری بوده دوران اوج ساخت بناهای آرامگاهی می‌باشد. به طوری که تا پیش از این دوران مجموعه های آرامگاهی شیعی نظیر حرم مطهر رضوی توسعه چندانی نیافته و مجتمع و مقبره اصلی و چند بنای جانبی بودند به نظر می رسد از جمله دلایل شکوهمندی ساخت و سازها در دوران تیموری فرهنگ پروری حکمرانان و سلاطین و علاقه آنان به هنر و دانش بوده است. (علی میرزایی و خزائی، ۱۳۹۸) ساختمان حرم کنونی در زمان تیموریان و به دست گوهرشاد آغا[زن شاهرخ] ساخته شد. سپس مسجد گوهر شاد، دارالسیاده بزرگ و چندین گنبدخانه و چند مدرسه پیوسته به آن بنا گردید. برخی از این مدارس در زمان صفویان ویران گشت تا صحن عتیق کامل شود و برخی هم زمان قاجاریان ویران شد تا به جای آن ها صحن جدید ساخته شود. مدرسه های برجای مانده این ها هستند: مدرسه دودر، پریزاد و بالاسر که همگی ساختمان های ارزشمندی هستند. در زمان علی شیر نوایی بخشی از صحن عتیق شکل گرفت (معماریان، ۱۳۳۹) در اواخر این دوره به دستور امیر علی شیر نوایی گلدسته های حرم به سبک غزنویان ساخته شده و صحن عتیق گسترش می یابد و ایوان امیر علی شیر طلاکاری می شود. (کاویانی فریز و همکاران، ۱۳۹۶) همچنین ساخت بناهای شاخصی همچون مسجد جامع (مسجد گوهرشاد) و احداث دولت خانه (چهار باغ) بازار و مدارس در پیرامون مجموعه حرم، این مکان را به عنوان یکی از کانون های نوآوری معماری مطرح ساخته است. (صدری کیا،

(۱۳۹۴)

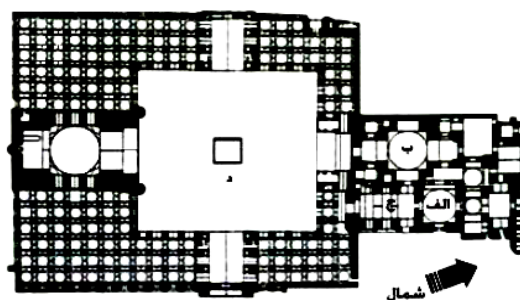

۱-۳. مسجد گوهرشاد

در اسناد تاریخی متعددی از جمله متون و کتب تاریخی، کتیبه و وقف نامه، به توصیف مسجد جامع بزرگی در جوار حرم مطهر و احداث آن در قرن نهم هجری، به دستور گوهرشاد آغا همسر شاهرخ پرداخته شده است. از نقل قول های تاریخی چنین بر می آید که نخستین و بزرگ ترین گسترش مجموعه حرم از زمان پیدایش آن، مربوط به احداث مسجد گوهرشاد می باشد (صدری کیا، ۱۳۹۴) ساخت این مسجد در سال ۸۲۱ق/۱۴۲۷م. به سبک مساجد چهار ایوانی آغاز گردید و تکمیل آن حدود ۱۲ سال طول کشید. مسجد مذکور به وسیله معماران شیرازی و زیر نظر یکی از مهم ترین معماران این دوره یعنی قوام الدین شیرازی در مساحت ۲۷۵۰ و زیربنای آن ۶۰۴۸ متر بنا گردیده است. (ابراهیمی، ۱۳۹۹) مسجد گوهرشاد در قسمت جنوب حرم مطهر رضوی قرار دارد و مسجدی چهار ایوانه می باشد. از تفاوت آن با سایر مساجد چهار ایوانی در این است که پس هیچ یک از دیوان ها تالار مربع گنبد داری ندارد و تنها با عقب کشیدن بخشی از دیوارهای ایوان جنوبی فضای مربع شکل به وجود آورده و گنبدی بر فراز آن ساختند. همچنین موقعیت مسجد در کنار دیگر بناهای حرم رضوی سبب شد که بخش عمده بنا در قسمت جنوبی متمرکز شود و جبهه شمالی عمق کمتری داشته باشد اجزای مختلف مسجد عبارتند از: یک صحنه وسیع، چهار ایوان بزرگ و دو مناره طرفین همچنین این مسجد در حال حاضر هفت در، در جهات مختلف از جمله طرف حرم امام رضا دارد که خوشبختانه یک در آن یعنی در شمال شرقی که به بازار منتهی می شود با بسیاری از تزئینات به صورت دست نخورده باقی مانده است این در ایوانی کم عمق دارد که با نیم گنبدی مقرنس مربوط به دوره های بعد و با قاب بندی های تزئینی ظریف با کاشی های گوناگون دوره های مختلف پوشیده شده است. (علی میرزایی و خزائی، ۱۳۹۸)

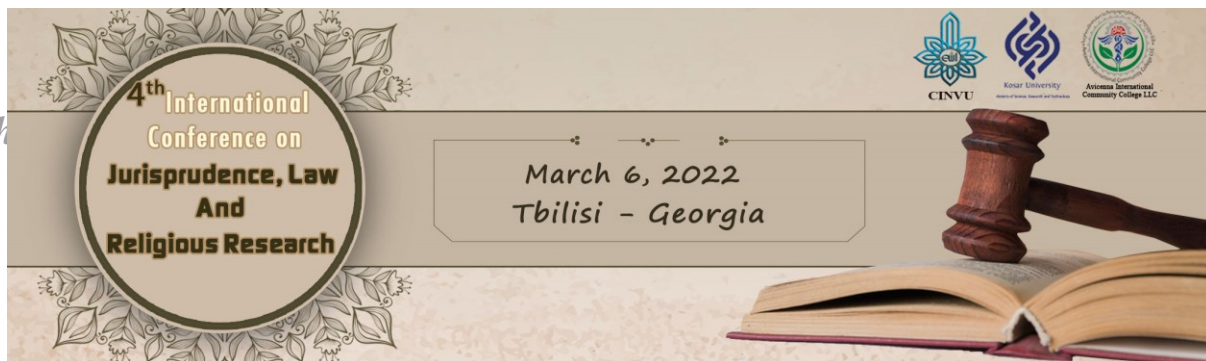
تصویر ۶: مسجد گوهرشاد (fa.wikipedia.org)

تصویر ۵: موقعیت مسجد گوهرشاد در کنار بقعه مطهر امام هشتم (ع).

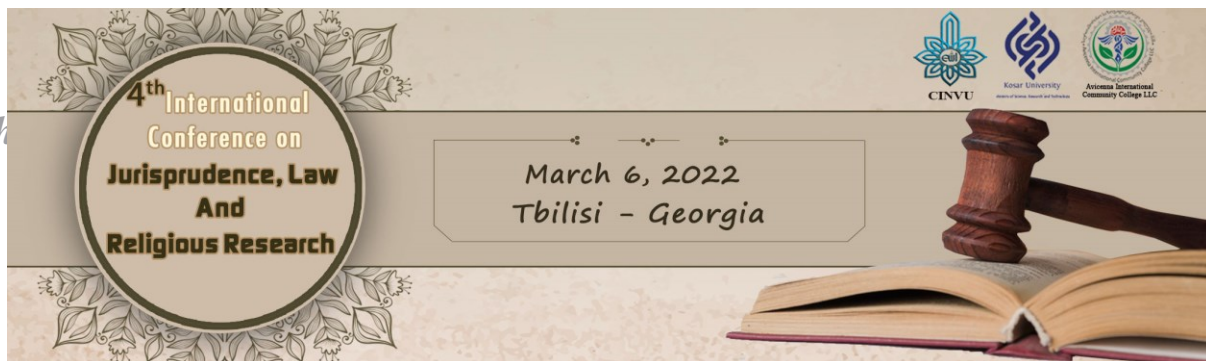
الف. بقعه مطهر امام رضا؛ ب. دارالسیاده؛ ج. دارالحفاظ؛ د. مسجد گوهرشاد (علی میرزایی و خزائی، ۱۳۹۸)

می توان گفت مؤثرترین اقدام قوام الدین در معماری بنا استفاده از کاشی معرق است. به جز در زیر نیم گنبد که با گچ سفید پوشیده شده و زیر گنبد که نقاشی شده است، همه ی سطوح بیرونی و نمایان بنا را با این نوع کاشی پوشانده اند. بر روی مناره ها، قطعات تزئینی کوچک از کاشی، درون زمینه ی آجری کار گذاشته شده، در حالی که در پوشش سطح دیواره ها، اجزا و نقوش تزئینی (آجر و کاشی) چند سانتی متر بالاتر از زمینه ی کاشی معرق قرار گرفته است از مشخصه

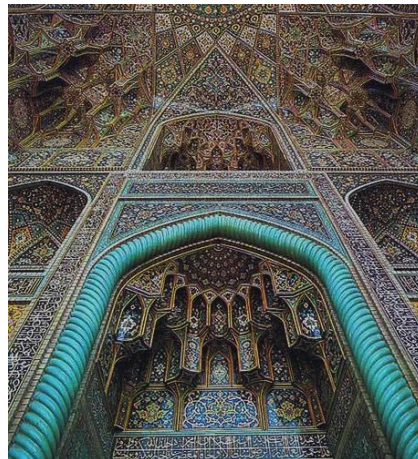

های این مسجد باید به منبر آن یعنی منبر صاحب الزمان اشاره کرد که برخی تاریخ ساخت آن را اواخر دوره صفوی و عده ای قرن نهم هجری می دانند، که دیدگاه دوم به واقعیت نزدیک تر می نماید؛ چرا که ممکن نیست مسجدی با این عظمت بدون توجه به ساخت منبر برای آن ساخته شده باشد و دیگر این که شباهت سبک ساخت این منبر به منابر اهل و نیز شباهت شکل ظاهری آن با منبر مسجد جامع نائین و مسجد جامع گرگان به دیدگاه دوم نزدیک است. (ابراهیمی، ۱۳۹۹) مسجد گوهرشاد در زمان ساخت، توسط بقعه منوره، بازارچه و گذرگاه های عمومی در سمت غربی مجموعه بناهای حرم رضوی، گذری عمومی (شارع عام) بوده که کاروانسرا و همچنین تعدادی مغازه، منسوب به خواجه نظام الملک طوسی - وزیر سلجوقیان - در آن قرار داشته است. مطالعات تاریخی نشان می دهد که، این گذر که به تأیید برخی منابع، امتداد مسیر نوقان به سناباد بوده، به مرور ایام، پر تردد گشته و موضع خرید و فروش و محل شکل گیری مغازه هایی شده است و در طی ادوار تاریخی، رفته رفته این مسیر عبوری پر رونق و تبدیل به راسته بازار گردیده است. بدین ترتیب محتمل به نظر می رسد که گذر مزبور در غرب حرم مطهر اساس شکل - گیری و کالبد یافتن بازار اصلی شهر بوده که بعدها به محور اصلی تجاری و فرهنگی - تاریخی شهر تبدیل و کاروانسراها و مدارس متعددی نیز در امتداد آن بنا شده اند. لازم به ذکر است که تا اوائل قرن نهم هجری قمری، بازار با فاصله ای اندک در غرب مجموعه بناهای حرم قرار داشته، و بعداً ابنیه ای چون مدرسه پریزاد و بالاسر در حد فاصل بازار و بناهای متصل به روضه منوره ساخته شده اند. تاریخ احداث این ابنیه از یک سو و تبعیت هندسه پلان آن ها (مدرسه پریزاد و بالاسر) از فرم ارگانیک بازار، از سویی دیگر، تأییدی بر مقدم بودن تاریخ شکل گیری بازار بر ابنیه مذکور می باشد. مطالعه و تدقیق در پیشینه تاریخی و نحوه شکل گیری مسجد گوهرشاد نشان می دهد که توسعه حرم در این دوران از جنبه گسترش کالبدی یعنی افزایش وسعت و ابعاد و همچنین از جنبه تزئینات به کار رفته، حاوی نکات ارزنده و قابل تأملی می باشد. یکی از نکات قابل ذکر، نحوه مکان یابی مسجد و جهت گیری توسعه مجموعه می باشد به نحوی که اولین توسعه از سمت جنوب مجموعه یعنی جهت قبله انجام شده و سبب توسعه فضای نماز گزاران تا محراب واقع در ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد شده است بدین ترتیب اتصال صفوف نماز از طریق اتصال فضاهای بقعه منوره، دارالحفاظ و دارالسیاده به صحن مسجد جامع (مسجد گوهرشاد) میسر شده است. (صدری کیا، ۱۳۹۴)

تصویر ۸: منبر صاحب الزمان (article.tebyan.net)

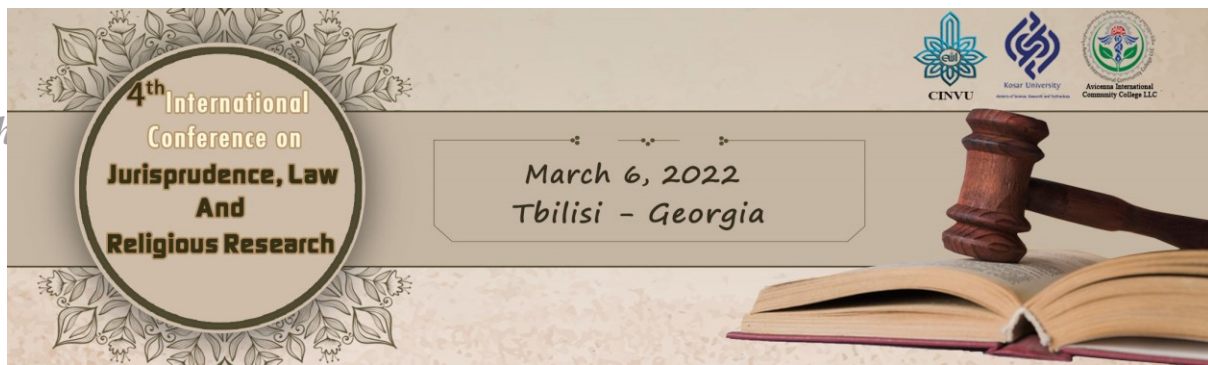
تصویر ۷: ایوان اصلی مسجد گوهرشاد (fa.wikipedia.org)

۳-۲. مدارس

از جمله مهم ترین برنامه ریزی هایی که منبای توسعه در این دوران شده اند، می توان به تصمیم گیری جهت احداث فضاهای آموزشی، در کنار گسترش فضاهای عبادی و زیارتی حرم مطهر، اشاره کرد. توسعه مجموعه حرم از طریق افزودن فضاهای فرهنگی - آموزشی، تحت تأثیر عوامل فرهنگی، مذهبی و متناسب با نیازها، خواست ها، توانمندی ها و قابلیت های علمی این دوران بوده است. (صدری کیا، ۱۳۹۴)

۳-۲-۱. مدرسه دودر:

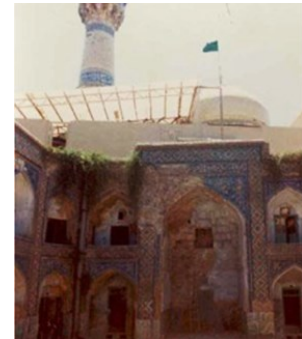
این بنا که جزو قدیمی ترین مدارس مشهد می باشد، از بناهای دوره تیموری است که به صورت چهار ایوانی و در حاشیه بازار بنا شده است. مشخصه بارز این مدرسه وجود دو گنبد گسسته در زاویه جنوب غربی و جنوب شرقی بنا می باشد. (صدری کیا، ۱۳۹۴) دو گنبد آن دو پوسته گسسته هستند. در زیر یکی از گنبد خانه ها زیرزمینی با آسمان تاوه است. ویژگی این ساختمان آمود آن است. (پیرنیا، ۱۳۷۶) این بنا در سال ۸۴۳ ه. ق، به دستور شاهرخ گورکانی، در عهد تیموری، ساخته شده است. در کتیبه این بنا، تاریخ و نام بانی اثر چنین آمده است؛ "قد أسست هذه العماره فیایام دولت سلطان الأعظم ظل الله فیالأرضین مُغیثُ المسلمین ابی المظفر شاهرخ بهادر سلطان خلد الله ملکه و سلطانه باهتمام الامیر الاعظم غیاث - الدین یوسف خواجه بهادر دامت برکاته تقبل الله منه محرّم سنه ثلاث و اربعین و ثمانمائه (۸۴۳ ه. ق). این مدرسه مقابل مدرسه پریراد و در حاشیه ی بازار قدیمی مشهد، معروف به زنجیر قرار داشته است. بانی بنا، آن را به عنوان مدرسه و آرامگاهی خانوادگی احداث و وقف طلاب علوم دینی کرده بود. از آنجا که این مدرسه دارای دو در، در شرق و غرب آن بوده به مدرسه ی دو در مشهور شده است. مدرسه از نوع مدارس چهار ایوانی، در زمینی به مساحت ۵۰۰ مترمربع با ۳۲ حجره در دو طبقه بنا و دارای چهار اطاق گنبد دار گوشه ای است. از تزئینات فراوانی که در این بنا به کار رفته است باید از کاربرد کاشی معرق، برای اسپرها در کتیبه های روی سردر ورودی و پوشش گنبد های خارجی

جنوبی و غربی و همچنین کاشی های هفت رنگ و آجر لعاب دار آبی روشن در گنبدها اشاره کرد. هشتی و ایوان های حیاط با تزئینات گچ بری چون طرح های هزارباف، اسپرهای نقوش هندسی، خطوط کوفی و نوارهای خطاطی عالی پوشیده شده است. در داخل گنبدخانه ی جنوبی هنوز پارهای نقاشی های اصلی به جای مانده است. طرح ترئینی گنبد نقش خورشیدی است با دواير متحدالمركز شامل ترنج هایی که به صورت اشعه ی خورشید تنظیم یافته و از رأس گنبد منشعب می شوند و در واقع نمایش سمبولیک نظام عالم هستی می باشد. پوشش کاشی فعلی حیاط احتمالاً مربوط به تعمیرات دوره ی صفوی است که جانشین ترئینات مشابه تیموری شده است. (ابراهیمی، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۰: تزئینات داخلی مدرسه دودر (ابراهیمی، ۱۳۹۹)

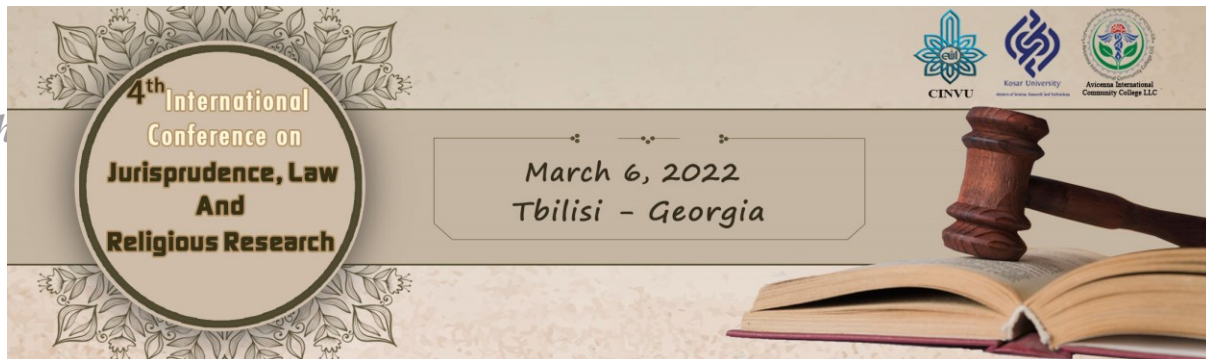
تصویر ۹: مدرسه دودر (صدری کیا، ۱۳۹۴)

۳-۲-۲. مدرسه پریزاد

این مدرسه که از قدیمی ترین مدارس علمیه ی مشهد است در سال ۸۲۰ ق. در زاویه جنوب غربی حرم مطهر و مقابل مدرسه دو در بنا شده است. بانی آن بانویی به نام پریزاد از ندیمان گوهر شاد آغا بوده که پس از ساخت بنا آن را وقف طلاب علوم دینی کرد. این مدرسه از مدرسه دو در کوچک تر و دارای بنایی دو طبقه است. ایوانی که به عنوان ورودی حیاط مدرسه به کار رفته کم عمق است و گنبدی پشت ایوان جنوب شرقی قرار دارد. گنبد دیگری نیز در جنوب غربی مجاور آن است. (ابراهیمی، ۱۳۹۹)

۳-۲-۳. مدرسه بالاسر

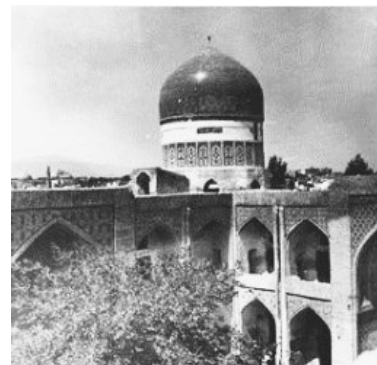
یکی دیگر از مدارس قدیمی مشهد که در مجموعه حرم مطهر و در حاشیه بازار بزرگ شهر واقع شده بود، مدرسه بالاسر بوده است که هم اینک تخریب شده و اثری از آن بر جا نمانده است. اعتمادالسلطنه مؤلف کتاب مطلع الشمس درباره این بنا می نویسد؛ "مدرسه بالاسر که در طرف بالای روضه مقدسه است و مدرسه ای است پاک و تمیز و از املاک و دکاکین موقوفه دارد و ... این مدرسه را بعضی از شاهزادگان اوزبک اخلاف تیمور بنا کرده اند." متأسفانه کتیبه یا قرینه قطعی دیگری راجع به زمان احداث این بنا باقی نمانده است. ولی آنچه که از مطالعه نقشه ها و تصاویر به جا مانده از این بنا می توان دریافت؛ این است که مدرسه بالاسر، عمارتی چهار ایوانی متصل به مدرسه پریزاد، و از لحاظ سبک معماری، بسیار شبیه آن بوده است. همچنین این بنا از جمله مدارس حاشیه بازار بوده و هندسه آن متأثر از فرم ارگانیک بازار شکل

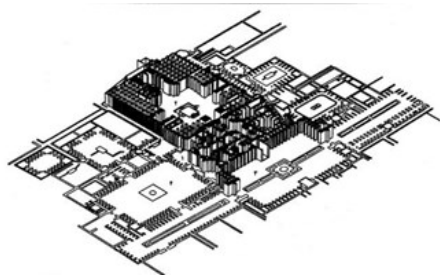
گرفته است. برخی تاریخ نگاران، احداث مدرسه بالاسر را در دوره تیموری و بانی آن را شاهرخ؛ پسر تیمور گورکانی (متوفی به سال ۸۵۰ ق) می دانند و معتقدند که این بنا چون در قسمت بالای سر و متصل به روضه منوره بوده، به نام «مدرسه بالاسر» خوانده شده است. (صدری کیا، ۱۳۹۹)

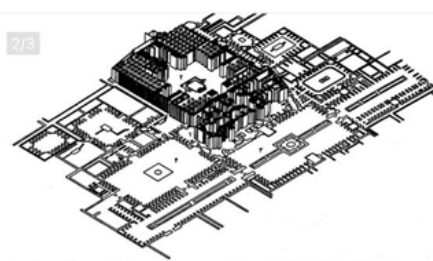
تصویر ۱۲: مدرسه بالاسر (ابراهیمی، ۱۳۹۹)

تصویر ۱۱: مدرسه بالاسر (صدری کیا، ۱۳۹۴)

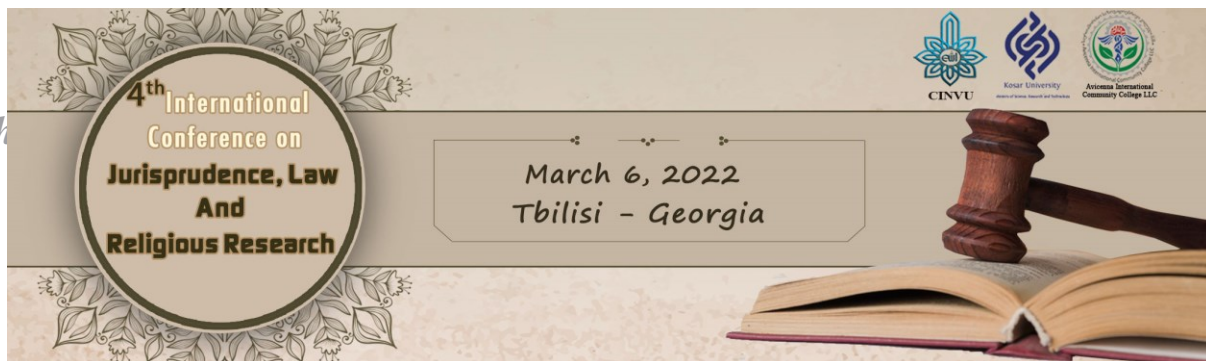
تصویر ۱۴: گسترش بارگاه و افزودن صحن عتیق در اواخر دوره تیموری (معماریان، ۱۳۳۹)

تصویر ۱۳: گسترش بارگاه در دوره شاهرخ تیموری و ساخت مسجد گوهرشاد. (معماریان، ۱۳۳۹)

۴. سازماندهی فضایی حرم امام رضا(ع) و تکمیل فضاهای مذهبی و خدماتی آن در دوره صفویه

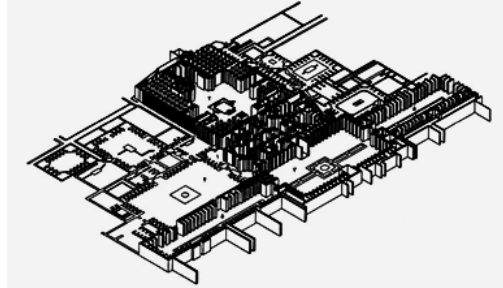
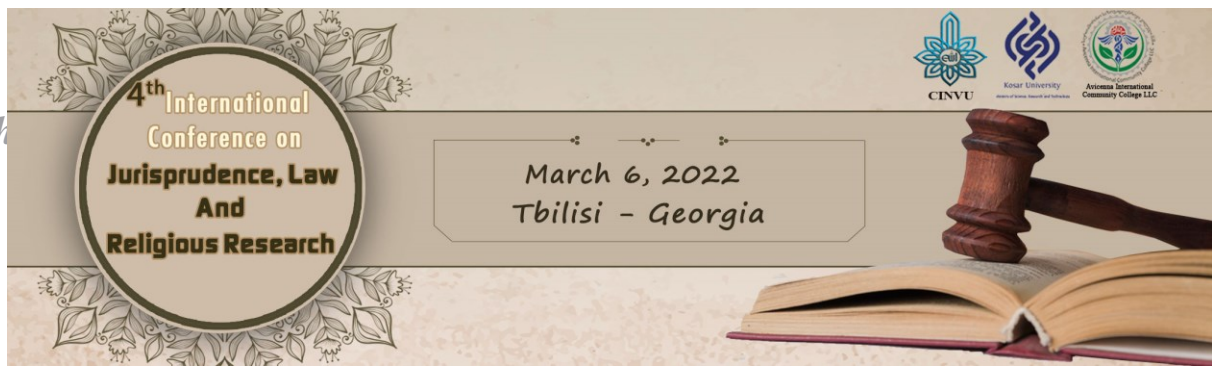
هم زمان با قرن دهم و یازدهم هجری قمری شهر مشهد اهمیت ویژه‌ای یافت و سلاطین شیعه مذهب صفوی با وزن توجه و احترام نسبت به حرم مطهر رضوی این شهر را یکی از مراکز قدرت خود قرار دادند و با انجام اقدامات عمرانی و توسعه و تزیینات این مکان مقدس همت گماشتند. (صدری کیا؛ مدقالچی، ۱۳۹۴) در زمان صفویان بویژه پس از آنکه شاه عباس یکی دوبار، پیاده به زیارت رفت، باز هم حرم گسترش یافت. چنانکه اشاره شد صحن عتیق را با ویرانی چند مدرسه و یکی کردن فضاهای آن ها کامل کردند. همچنین بست ها به حرم افزوده می شود. (معماریان، ۱۳۹۹) دومین پادشاه صفوی شاه طهماسب اول بود که پس از شاه اسماعیل به سلطنت رسید و اقدامات کالبدی در آستانه مبارکه انجام داد مهم ترین آن می توان به نخستین طلاکاری سطح گنبد مطهر توسط شاه طهماسب صفوی در سال ۹۳۲ هجری قمری اشاره کرد. یکی از اقدامات مهم شاه عباس صفوی در مجموعه حرم رضوی توسعه دادن صحن عتیق می باشد این صحن که بخشی از آن در زمان شاه سلطان حسین بایقرا ساخته شده بود در زمان شاه عباس صفوی گسترش یافت و در پیرامون آن حجرات ای در دو طبقه و همچنین چهار ایوان در چهار جهت اصلی بنا شد البته ایوان جنوبی از بناهای امیر علی شیر بود

که جهت هماهنگی با ساخت و ساز این عهد مرمت و اصلاح شد. (صدری کیا؛ مدقالچی، ۱۳۹۴) کاشی کاری گنبد جمع آوری و با روکش مس به شکل خشتی مربع مستطیل و با آب طلا و کتیبه خط ثلث از کتیبه نویسان بزرگ دوره صفویه، همچون علیرضا عباسی و علیرضا امامی زینت داده شد. گلدسته عباسی نیز با ازاره کاشی از گره معقلی و خط، تماماً در ازاره و قسمت های بالای گلدسته با تونگان سازی مقرنس از طرح گل نو و مأذنه بسیار زیبا تا قبه گلدسته، مطلا کاری شده و در ایوان عباسی از کاشی، با انواع کار گره و کاربندی مقرنس ارزش های بس شگرف به وجود آمد. در قسمت های داخلی بارگاه حرم رضوی هم پدیده های ارزشمندی از عناصر طاقی تزینی، آن هم از کاشی معرق، چون رسمی، کاربندی و... به وجود آمد. همچنین توحید خانه با طرحی مطلوب از زمان شاه طهماسب با فضاهای دیگری پدید آمد. در همین دوره کتیبه های بسیار زیبا از سنگ برای ازاره سازی های سنگ و کاشی در سرپایه ها و غیره، از انواع هفت قلم خط (همچون کوفی و انواع آن، نسخ، رقا، محقق، ریحان، تعلیق و نستعلیق) از سرپنجه کتیبه نویسان بزرگ و با مصالح گوناگون به دست حجاران، بنایان و کاشی کاران و معماران حاصل شد و ارزش های بسیار والایی برای بارگاه قدس رضوی به وجود آورد. (زمرشیدی، ۱۳۱۸)

جدول ۱- تحولات کالبدی قرن یازدهم هجری (صدری کیا و مدقالچی، ۱۳۹۴)

زمان	بنیان، حامیان و سازندگان	مهمترین اقدامات کالبدی
۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق	شاه عباس اول	ساخت حجره ها در اطراف صحن و توسعه ایوان جنوبی
۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق	شاه عباس اول	توسعه صحن عقیق ۴ ایوانی نمودن صحن
۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق	شاه عباس اول	خیابان و نهر شاهی
۱۰۱۰ ه.ق	حاتم بیگ اردوبادی از امراء شاه عباس صفوی	صفه حاتم خانی در شرق روضه منوره به موازات پایین خیابان
۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق	شاه عباس اول	تعمیر و تزئین حرم مطهر تجدید طلا کاری گنبد مطهر

تصویر ۱۶: افزوده شدن بست بالا و پایین در دوره صفوی (معماریان، ۱۳۳۹)

تصویر ۱۵: طرحی از صحن عتیق ورودی شمال شرقی صفوی در مسجد بخشی از سقاخانه دیده میشود. (معماریان، ۱۳۳۹)

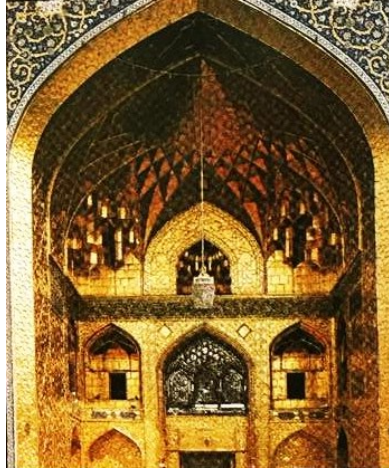
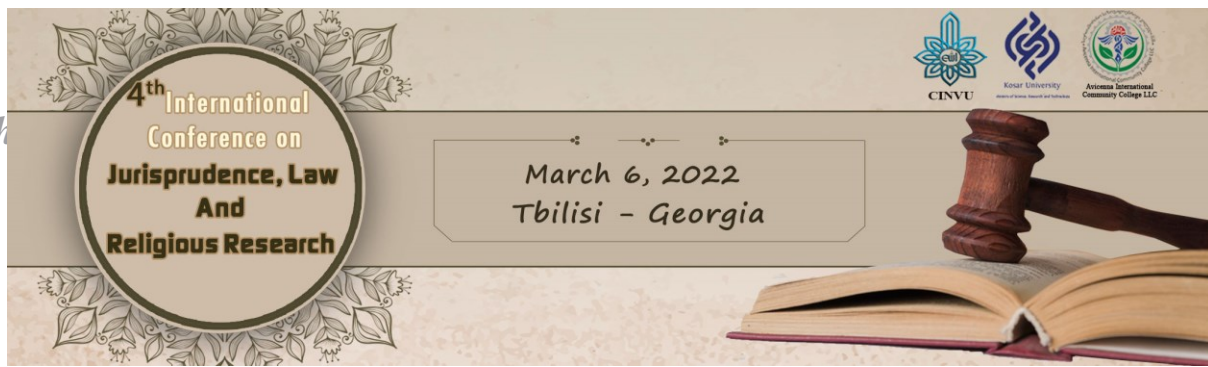
تغییرات دیگری نیز در دوره صفوی در کالبد حرم مطهر صورت گرفته است که به صورت فهرست وار به آن ها اشاره می شود: گنبد... وردی خان: که به دستور... وردیخان - از امراء بزرگ شاه عباس صفوی - در شرق توحیدخانه بنا شده است. ساختمان این بنای هشت ضلعی که داخل آن با کاشی های معرق زینت شده است، در سال ۱۰۱۳ هجری قمری آغاز گردیده و در سال ۱۰۲۱ ق به اتمام رسیده است.

دارالضیافه: در عهد صفویه مهمانسرای آستان قدس دائر بوده و بنام «شربت خانه» سرکار فیض آثار موسوم بوده است و موقوفاتی نظیر حمام شاه در محله چهارباغ مشهد داشته است، این مکان در قرون بعد در دوره قاجاریه توسعه یافته و به دارالضیافه تبدیل شد. ادیب المعی در سفرنامه خود از وضعیت این مکان و نحوه اداره امورات آن در قرن ۱۳ هجری قمری خبر داده - است.

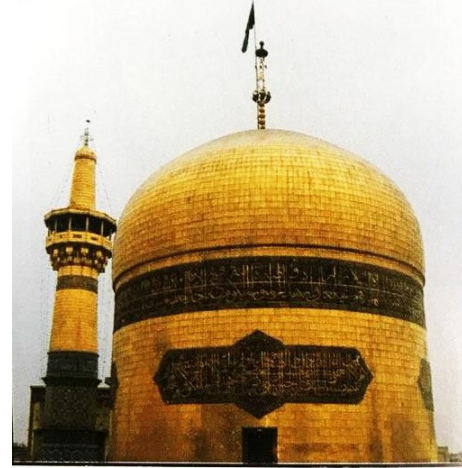
توحیدخانه: این بنا که در شمال روضه منوره قرار دارد، یکی از راه های اصلی ورود به روضه منوره بوده است. به تصریح برخی تاریخ نویسان این بنا، در زمان سلاطین صفوی ساخته شده و مرحوم ملا محسن فیض، در آن بسر می برده است.

صندوق مطهر: یکی از اقدامات شاه عباس صفوی، نصب صندوقی برای روضه منوره امام رضا علیه السلام بود، این صندوق که دارای کتیبه ای به خط علیرضا عباسی بوده است، از جنس چوب بوده که منبت کاری و با صفحات طلا مزین شده بود. (صدری کیا؛ مدقالچی، ۱۳۹۴)

عمده ترین تکاملات کالبدی صورت گرفته در مجموعه حرم، در این دوران، توسط شاه عباس کبیر انجام گرفت و اقدامات سلاطین بعدی بیشتر تعمیر و مرمت و ساخت ابنیه ای چون کاروانسراها و مدارس در پیرامون مجموعه حرم مطهر بود. (صدری کیا؛ مدقالچی، ۱۳۹۴)

تصویر ۱۸: ایوان طلای عباسی شامل: نقوش گره هندسه گود و برجسته، خط مقرنس، رسمی بندی اسکلت ایوان (دوره صفوی) مطلا کاری از دوره

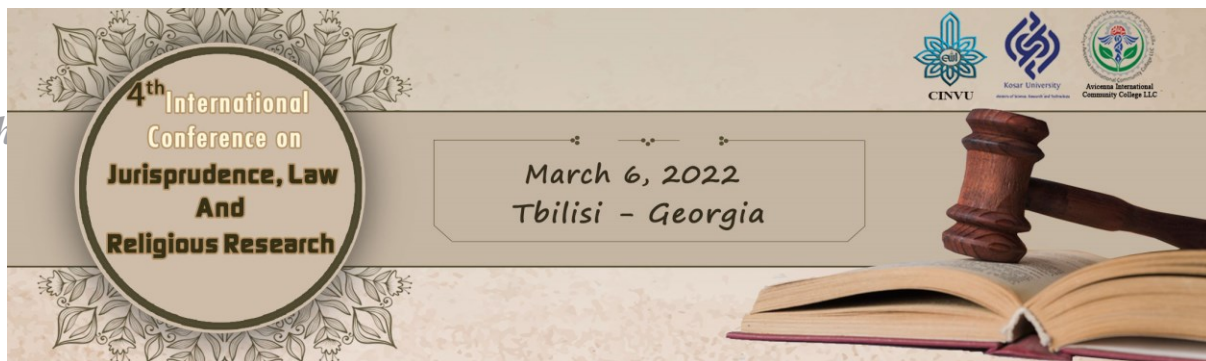
تصویر ۱۷: گنبد و گلدسته طلای عباسی؛ بازسازی دوره صفویه (زمرشیدی، ۱۳۱۸)
نادری (زمرشیدی، ۱۳۱۸)

جمع بندی و نتیجه گیری

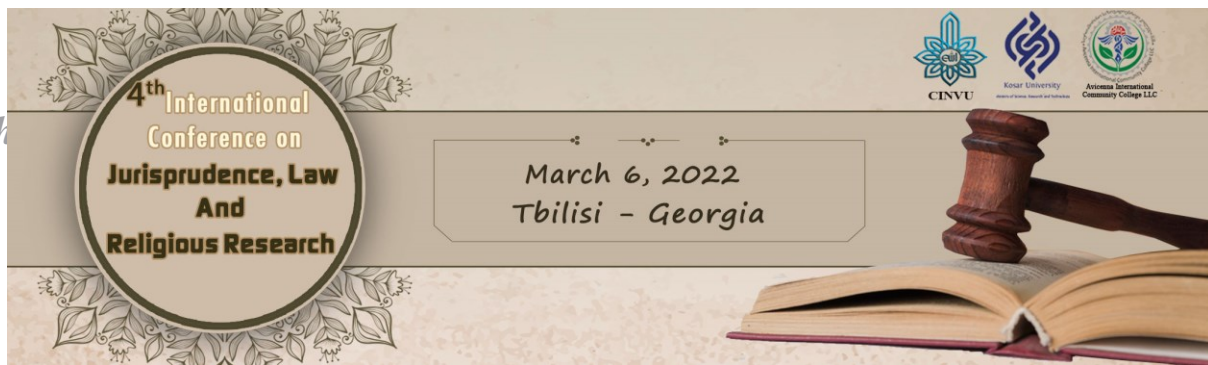
مجموعه حرم مطهر رضوی در دوره های مختلف تاریخی روند تکامل و گسترش خود را پیموده است. مطالعه سیر تحولات مجموعه از صدر اسلام تا پایان دوره صفوی، نشان می دهد که هسته اولیه کالبدی در مجموعه حرم، بنایی ساده در روستای سناباد بوده است که منشأ پیدایش شهر مشهد و توسعه آن گردیده است. به تدریج با سکونت شیعیان در اطراف حرم، این روستا توسعه پیدا کرد و حصار، بازار و مناطق مسکونی در آن پدید آمد. طی دوره های بعد و با افزایش زائران مجموعه به تدریج گسترش پیدا کرد و بناهایی از جمله گنبد خانه اصلی، مسجد گوهرشاد، مدارس بالاسر، پریزاد، دودر و صحن عتیق در دوره تیموری و به ویژه در عهد شاهرخ تیموری، به مجموعه اضافه شدند. توسعه و گسترش مجموعه، عمدتاً در قسمت جنوب در جهت قبله بوده است و در دوران صفوی با توجه به رسمی شدن مذهب تشیع در ایران، علاوه بر فضاهای زیارتی، فضاهای فرهنگی و آموزشی و آب رسانی به مجموعه افزوده شده است. توسعه حرم در این دوران تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و با توجه به نیازهای موجود همراه با استفاده از تکنولوژی، تفکر و خلاقیت و اهتمام معماران برجسته بوده است.

جدول: تغییر و تحولات کلی کالبدی حرم امام رضا (ع) در ادوار گوناگون

شکل گیری بازار به عنوان راه ارتباطی بین نوغان و سناباد	تحولات ساخت حرم پیش از دوره تیموری
تخریب حرم توسط امیر سبکتکین	
تجدید و بازسازی حرم توسط محمود غزنوی	
ساخت گنبد شلال به دستور سلطان محمد خداپنده	

<p>کاشی کاری گنبد</p>	
<p>احداث مسجد گوهرشاد ساخت مدارس پریرزاد، دودر و بالاسر ساخت ایوان امیرعلی شیرنوابی اجرای قسمتی از صحن عتیق ساخت دارالسیاده ساخت دارالحفاظ توسط امیر علی شیرنوابی</p>	<p>تحولات حرم در دوره تیموری</p>
<p>طلاکاری گنبد احداث محور بالا و پایین خیابان گسترش و تکمیل صحن عتیق جاری کردن آب چشمه گللب به صحن ساخت توحیدخانه ساخت حجره ها در اطراف صحن</p>	<p>تحولات حرم در دوره صفوی</p>

مراجع

۱. پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۷۶، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان
۲. جباری، ص، و رحیم زاده تبریزی، م، ۱۳۹۵، زیبایی شناسی چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی، مبانی نظری هنرهای تجسمی
۳. جهانی ثانی، فریبا و فرکیش، هیرو، ۱۳۹۹، بررسی اصل پیمون در مجموعه بناهای حرم مطهر امام رضا (ع)، پنجمین همایش بین المللی عمران، معماری و شهر سبز پایدار، همدان
۴. خزاعی، مریم و مرتضوی، سیده سمیرا و قاجاریان، زهره، ۱۳۹۷، بررسی جایگاه سلسله مراتب در معماری مساجد ایران (نمونه موردی مسجد امام اصفهان و مسجد گوهرشاد مشهد)، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام، تبریز
۵. زمرشیدی، حسین، ۱۳۱۸، آثار معماری قدسی
۶. صدری کیا، سمیه و بمانیان، محمدرضا، ۱۳۹۴، چگونگی پیدایش و تکامل ساختارهای معماری حرم مطهر رضوی از آفرینش کالبدی اولیه تا قرن پنجم هجری قمری، همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی، مشهد
۷. صدری کیا، سمیه و مدقالچی، لیلا، ۱۳۹۴، بازخوانی جایگاه "خیابان" در تحولات معماری عصر صفوی بررسی موردی: مجموعه حرم مطهر رضوی و باغ های دوره صفوی اصفهان، همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی، مشهد
۸. صدری کیا، س، ۱۳۹۴، اصول توسعه کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری، پژوهشنامه خراسان بزرگ
۹. عبداللهی، علی و جلاتیان قانع، نوید و مودی، آرمین و آئینی، سجاد، ۱۳۹۹، بررسی شکلی - تاریخی هسته اولیه کالبد معماری حرم مطهر رضوی با تکیه بر اسناد روایی و در تطابق با طرح مایه های معماری کاخ های ساسانی و صدر اسلام
۱۰. علی میرزایی، مانده و خزائی، مریم، ۱۳۹۸، بازشناسی اصول هندسی و تناسبات عصر تیموری در مسجد گوهرشاد، دارالسیاده و حرم امام رضا (ع)، سومین کنگره بین المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر، تهران
۱۱. کاویانی فریز، مهسا و خسروی بیژان، فرهاد و اطمینان، معصومه، ۱۳۹۶، مطالعه و تطبیق نقوش کاشی کاری ایوان عتیق حرم مطهر رضوی و ایوان مسجد گوهرشاد، اولین کنفرانس ملی نمادشناسی در هنر ایران با محوریت هنرهای بومی، بجنورد
۱۲. معماریان، غلامحسین، ۱۳۳۹، آشنایی با معماری اسلامی ایران

13. fa.wikipedia.org
14. article.tebyan.net